

Qazaqstan Respublikasy Zañnama jáne quqyqtyq aqparat institútynyń

JARSHYSY

gylymi-quqyqtyq jýrnal №3 (74)-2023

Құрылтайшы және баспагер:

«Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық
ақпарат институты» ШЖҚ РМК
2006 жылдан бастап шығады
Журналдың материалдары
www.zqai.kz

сайтында орналастырылған
Заң ғылымдары бойынша диссертациялардың
негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға
арналған басылымдар тізіліміне енгізілген
(ҚР БҒМ БҒССҚК 14.02.2022 ж.
№38 бұйрығы)

Редакциялық кеңес құрамы

Сәрпеков Р.Қ. – з.ғ.к., Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері (Астана, Қазақстан) –
(төраға)
Абайділинов Е.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Абызов Р.М. – з.ғ.д. (Барнаул, Ресей)
Белых В.С. – з.ғ.д. (Екатеринбург, Ресей)
Губин Е.П. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Мельник Р.С. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Моисеев А.А. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Муромцев Г.И. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Рахметов С.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Малиновский В.А. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Унзила Шапақ – з.ғ.д. (Астана, Қазақстан)

Бас редактор

Дүйсенов Е.А. – з.ғ.к.

Редакциялық алқа құрамы

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – з.ғ.к. (Саратов, Ресей)
Жанғарашев Р.М. – LL.M. (Астана,
Қазақстан)
Ишбеков К.А. – з.ғ.д., доцент (Мәскеу, Ресей)
Қазбаева Ә.Ғ. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)
Қалиева А.О. – (Астана, Қазақстан)
Қаржаубаев С.С. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)
Князова А.Ж. – LL.M. (Астана, Қазақстан)
Құлжабаева Ж.О. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)
Мұрзаев Қ.Т. – (Астана, Қазақстан)
Нұрмағамбетов Р.Ғ. – PhD (Челябинск, Ресей)
Примашев Н.М. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)
Рахымбердин К.Х. – з.ғ.д. (Өскемен,
Қазақстан)
Салыкова Д.Ө. – (Астана, Қазақстан)
Тегізбекова Ж.Ч. – з.ғ.к. (Бишкек,
Қырғызстан)

Редактор – Қолтубаева Г.Б.
Беттеуші – Ақылбаева С.А.
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Қазақстан Республикасы Ақпарат
және коммуникациялар министрлігі
Ақпарат комитетінің
БАҚ есепке қою туралы куәлігі
№ 17761-Ж 25.06.2019 ж.
(Алғашқы есепке қою кезі
№6592-Ж. 07.09.2005 ж.)

Мекен-жайы: Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қ., Жеңіс даңғ., 15а
тел.: 8(7172)26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Редакция бағанасы.....7

Мемлекет және құқық теориясы

А.С. АХМЕТОВ Құқықтық мәдениет мазмұнының өзекті
мәселелері.....13

Конституциялық және әкімшілік құқық

Р.Қ. СӨРПЕКОВ Мемлекеттік жастар саясаты туралы
Қазақстан Республикасының заңнамасы: талдау, проблемалар
және жетілдіру.....22

Ж.О. ҚҰЛЖАБАЕВА Қазақстан Республикасындағы
«Құқық» тобы бойынша білім беру бағдарламаларының пәна-
ралық және пәнөтпелік талдау.....31

Л.Т. ЖАНҰЗАҚОВА Өкілеттік бойынша заңнаманың
құқықтық негіздері.....40

В.Т. КОНУСОВА Жасанды интеллект саласындағы реттеу
саясаты: құқықтық реттеуге тәсілдерді зерттеу.....48

Л.Б. БОГАТЫРЕВА, Б.А. ТАЙТОРИНА, Г.Т. БАЙСАЛОВА
Төтенше жағдай кезінде заңнамалық деңгейде денсаулық
сақтау жүйесін нормативтік-құқықтық реттеу.....59

С.Қ. ЖЕТПІСОВ, Г.А. АЛИБАЕВА, О.Б. ДУБОВИЦКАЯ
Цифрландыру дәуіріндегі дербес деректерді қорғау:
конституциялық-құқықтық аспект.....68

К.Р. БАЛАБИЕВ, А.Қ. ҚҰРМАНОВА Қазақстанды жаңғы-
рту бағытында сайлау құқығы қағидаларын жүзеге асыру
мәселелері.....77

Азаматтық және азаматтық-процестік құқық

Е.М. АБАЙДІЛДИНОВ, М.Ж. КУЛИКПАЕВА Қазақстан
Республикасында венчурлік кәсіпкерлікті құқықтық реттеуді
дамыту.....87

А.А. АМАНГЕЛДІ Зияткерлік меншік құқығының кейбір
жария құқық салаларымен өзара әрекеттесуі.....97

К.Ж. ҚУАНДЫКОВ, М.Қ. ЖҮСІПБЕКОВА Қоршаған
ортаға келтірілген зиянды өтеудің теориялық және құқықтық
аспектілері.....106

С.А. ӘКІМБЕКОВА Қазақстан Республикасының азамат-
тық процесінде шарттық аумақтық соттылық: теория және
практика мәселелері.....114

И.С. САҚТАҒАНОВА, Ж.О. ОШАҚБАЕВА,
А.Р. ЕНСЕБАЕВА Польша Республикасының әлеуметтік
сақтандыру басқармасының қалыптасуы мен дамуының
негізгі кезеңдері.....123

Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс

Е.В. МИЦКАЯ, Б.Е. ИМАШЕВ, А.А. АМАНТАЕВ
Дәлелдемелер мен жедел-ізвестіру, қарсы барлау материалда-
рын бұрмалауды заңнамалық регламенттеуді жетілдіру
туралы.....132

Қ.Е. ИСМАГУЛОВ Қорғалуға құқығы бар куә және оның
жәбірленушінің айғақтарын сақтауға қатысуы.....142

Е.Е. ҚАЖЕНОВ, А.С. ҚАЖЕНОВА, Р.А. БАРСУКОВА Цифрлық технологиялар жағдайындағы қылмыстық заңнама нормаларының санкцияларын құрастырудың жаңа концепциясы.....	151
Э.Б. АБЛАЕВА Қазақстан Республикасының мамандандырылған қылмыстық соттары.....	159
Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану	
Е.С. ЖАМБАЕВ, Н. СӘУЛЕН, А.Н. САГАДИЕВ Корея Республикасында (Оңтүстік Корея) конституциялық соттың құрылуы және дамуы.....	169
Э.Г. МИРЗАЕВА (Баку қ., Әзірбайжан) Халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың мәртебесіне теориялық және практикалық құқықтық тәсілдер.....	175
И.С. САҚТАҒАНОВА Жапонияда еңбекті қорғауды қамтамасыз етудің өзекті мәселелері.....	187
Құқықтық мониторинг	
Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА, А.К. ӘБДІРАХМАНОВА Кассациялық өтінішхатты қараусыз қайтару және заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау (Қазақстан Республикасы және Германия).....	197
Мемлекеттік тілдегі заңшығармашылық практикасынан	
Б.А. ШОЛАН Терминдер мен сөз тіркестерін қолданудың кейбір мәселелері.....	207
Жас ғалым мінбері	
А.П. ТРЕТЬЯКОВА (Минск қ., Белоруссия) Беларусь Республикасындағы бірлестік үй меншігіне қатысушылардың және Қазақстан Республикасындағы кондоминиум қатысушыларының құрамын анықтау мәселелері.....	214
А.Ж. РАХМЕТУЛИН Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығын және қылмыстық процесін конституцияландырудың негізгі субъектілері.....	221
В.Б. ТАПАКОВА Жаппай тәртіпсіздіктер: азаматтар мен мемлекетті қамтамасыз ету қауіпсіздік мәселелері.....	230
Р.С. ЖАЛТЫРБАЕВА Қазақстанның заң практикасында жасанды интеллектті қолданудың ерекшеліктері мен оның құқықтану мамандығына әсері.....	239
«Жаршының» архивтегі беттері	
А.А. ЖАҢАТУҒАНОВА Аға ғылыми қызметкер Д.М. Шыңғысбаеваның «Заң терминдерінің бірізділігі туралы» атты ғылыми жарияланымына қайта оралғанда.....	250
ЗҚАИ-ның ғылыми қызметі туралы ақпарат	255

Учредитель и издатель:
РГП на ПХВ «Институт законодательства
и правовой информации
Республики Казахстан»
Издаётся с 2006 года
Все материалы журнала размещаются на
сайте www.zqai.kz
Включен в перечень изданий для публикации
основных научных результатов диссертаций
по юридическим наукам
(Приказ КОКСОН МОН РК №38
от 14.02.2022 г.)

Состав Редакционного совета
Сарпеков Р.К. – к.ю.н., Заслуженный
деятель Казахстана (Астана, Казахстан) –
(председатель)
Абайдельдинов Е.М. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Абызов Р.М. – д.ю.н. (Барнаул, Россия)
Белых В.С. – д.ю.н. (Екатеринбург, Россия)
Губин Е.П. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Мельник Р.С. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Моисеев А.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Муромцев Г.И. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Рахметов С.М. – д.ю.н. (Астана, Казахстан)
Малиновский В.А. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Унзила Шапак – д.ю.н. (Астана, Казахстан)

Главный редактор
Дюсенов Е.А. – к.ю.н.

Состав Редакционной коллегии
Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – к.ю.н. (Саратов, Россия)
Джангарашев Р.М. – LL.M. (Астана,
Казахстан)
Ишеев К.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Казбаева А.Г. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Калиева А.У. – (Астана, Казахстан)
Каржаубаев С.С. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Киязова А.Ж. – LL.M. (Астана, Казахстан)
Кулжабаева Ж.О. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Мурзаев К.Т. – (Астана, Казахстан)
Нурмагамбетов Р.Г. – PhD (Челябинск,
Россия)
Примашев Н.М. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Рахимбердин К.Х. – д.ю.н. (Усть-Каменогорск,
Казахстан)
Салыкова Д.О. – (Астана, Казахстан)
Тегизбекова Ж.Ч. – к.ю.н. (Бишкек,
Кыргызстан)

Редактор – **Колтубаева Г.Б.**
Верстка – **Акылбаева С.А.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Свидетельство о постановке
на учет СМИ № 17761-Ж
от 25.06.2019 г. Комитета информации
Министерства информации и коммуникаций
Республики Казахстан (Первичная постановка
на учет №6592-Ж. 07.09.2005 г.)

Адрес: Республика Казахстан 010000,
г. Астана, пр. Жеңіс, 15а
тел.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

ВЕСТНИК

Института законодательства и правовой
информации Республики Казахстан

научно-правовой журнал №3 (74)-2023

Колонка редакции9

Теория государства и права

А.С. АХМЕТОВ Актуальные вопросы содержания право-
вой культуры 13

Конституционное и административное право

Р.К. САРПЕКОВ Законодательство Республики Казахстан
о государственной молодежной политике: анализ, проблемы
и совершенствование 22

Ж.О. КУЛЖАБАЕВА Анализ междисциплинарности и
трансдисциплинарности образовательных программ по груп-
пе «Право» в Республике Казахстан 31

Л.Т. ЖАНУЗАКОВА Правовые основы делегированного
законодательства 40

В.Т. КОНУСОВА Регуляторная политика в сфере искус-
ственного интеллекта: исследование подходов к правовому
регулированию 48

Л.Б. БОГАТЫРЕВА, Б.А. ТАЙТОРИНА, Г.Т. БАЙСАЛОВА
Нормативно-правовое регулирование системы здравоохра-
нения на законодательном уровне в условиях чрезвычайной
ситуации 59

С.К. ЖЕТПИСОВ, Г.А. АЛИБАЕВА, О.Б. ДУБОВИЦКАЯ
Защита персональных данных в эпоху цифровизации: консти-
туционно-правовой аспект 68

К.Р. БАЛАБИЕВ, А.К. КУРМАНОВА Вопросы реализа-
ции принципов избирательного права в части модернизации
Казахстана 77

Гражданское и гражданско-процессуальное право

АЕ.М. АБАЙДЕЛЬДИНОВ, М.Ж. КУЛИКПАЕВА Разви-
тие правового регулирования венчурного предприниматель-
ства в Республике Казахстан 87

А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Взаимодействие права интеллекту-
альной собственности с некоторыми отраслями публичного
права 97

К.Ж. КУАНДЫКОВ, М.К. ЖУСУПБЕКОВА Теоретиче-
ские и правовые аспекты возмещения вреда окружающей
среде 106

С.А. АКИМБЕКОВА Договорная экстерриториальная
подсудность в гражданском процессе Республики Казахстан:
вопросы теории и практики 114

И.С. САКТАГАНОВА, Ж.О. ОШАКБАЕВА,
А.Р. ЕНСЕБАЕВА Основные этапы становления
и развития управления социального страхования
Польской Республики 123

Уголовное право и уголовный процесс

Е.В. МИЦКАЯ, Б.Е. ИМАШЕВ, А.А. АМАНТАЕВ О со-
вершенствовании законодательной регламентации фальсифи-

кации доказательств и оперативно-розыскных, контрразведывательных материалов.....	132
К.Е. ИСМАГУЛОВ Свидетель, имеющий право на защиту, и его участие при депонировании потерпевшего.....	142
Е.Е. КАЖЕНОВ, А.С. КАЖЕНОВА, Р.А. БАРСУКОВА Новая концепция построения санкций норм уголовного законодательства в условиях цифровых технологий	151
Э.Б. АБЛАЕВА Специализированные уголовные суды Республики Казахстан.....	159
Международное право и сравнительное правоведение	
Е.С. ЖАМБАЕВ, Н.САУЛЕН, А.Н. САГАДИЕВ Становление и развитие Конституционного суда в Республике Корея (Южная Корея).....	169
Э.Г. МИРЗАЕВА (г. Баку, Азербайджан) Теоретические и практические правовые подходы к статусу международных неправительственных организаций.....	175
И.С. САКТАГАНОВА Актуальные вопросы обеспечения охраны труда в Японии.....	187
Правовой мониторинг	
Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА, А.К. АБДРАХМАНОВА Возвращение кассационного ходатайства без рассмотрения и пересмотр судебных актов, вступивших в законную силу (Республика Казахстан и Германия).....	197
Из практики законодательства на государственном языке	
Б.А. ШОЛАН Некоторые вопросы использования терминов и словосочетаний.....	207
Трибуна молодого ученого	
А.П. ТРЕТЬЯКОВА (г. Минск, Белоруссия) Вопросы определения состава участников совместного домовладения в Республике Беларусь и участников кондоминиума в Республике Казахстан.....	214
А.Д. РАХМЕТУЛИН Главные субъекты конституционализации уголовного права и уголовного процесса Республики Казахстан.....	221
В.Б. ТАПАКОВА Массовые беспорядки: проблемы обеспечения безопасности граждан и государства.....	230
Р.С. ЖАЛТЫРБАЕВА Особенности применения искусственного интеллекта в юридической практике и его влияние на юридическую профессию в Казахстане.....	239
Архивные страницы «Вестника»	
А.А. ЖАНАТУГАНОВА Возвращаясь к научной публикации старшего научного сотрудника Д.М. Шынгысбаевой «О единообразии юридических терминов».....	250
Информация о научной деятельности ИЗПИ.....	257

Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan

JARSHYSY

scientific and legal journal №3 (74)-2023

Founder and publisher:
RSE on the REM «Institute of Legislation and Legal information of the Republic of Kazakhstan»
Published since 2006
All journal materials are placed on the website
www.zqai.kz
Included in the list of publications of basic scientific results of dissertations on legal sciences (Order CCES MES RK №38 from 14.02.2022)

Editorial Council members

Sarpekov R.K. – c.j.s., *Honored Worker of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan) – (Chairman)*
Abayeldinov E.M. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Abyzov R.M. – d.j.s. (Barnaul, Russian)
Belih V.S. – d.j.s. (Ekaterinburg, Russian)
Gubin E.P. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Melnik R.S. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Moiseev A.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Muromcev G.I. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Rahmetov S.M. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Malinovskiy V.A. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Unzila Shapak – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)

Chief Editor

Dyussenov Ye.A. – c.j.s.

Editorial Board members

Azer Aliyev – PhD (Kiel, Germany)
Bainiyazova Z.S. – c.j.s. (Saratov, Russian)
Dzhangarashev R.M. – LLM (Astana, Kazakhstan)
Ishekov K.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Kaliev A.U. – (Astana, Kazakhstan)
Kazbayeva A.G. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Karzhaubaev S.S. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Kiyazova A.Zh. – LLM (Astana, Kazakhstan)
Kulzhabayeva Zh.O. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Murzashvili K.T. – (Astana, Kazakhstan)
Nurmaganbetov R.G. – PhD (Chelyabinsk, Russian)
Primashev N.M. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Rakhimberdin K.H. – d.j.s. (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Salykova D.O. – (Astana, Kazakhstan)
Tegizbekova Zh.Ch. – c.j.s. (Bishkek, Kyrgyzstan)

Editor – **Koltubaeva G.B.**
Layout – **Akylbaeva S.A.**
Tel.: 8 (7172) 26-61-29

The certificate of registration of mass media №17761-G from 25.06.2019 from the Information Committee of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (Number and date of primary registration №6592-Zh.07.09.2005.)

Address: The Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Zhenis ave., 15a,
tel.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Editorial11

Theory of State and law

A.S. AKHMETOV Current issues of the content of legal culture13

Constitutional and Administrative Law

R.K. SARPEKOV The legislation of the Republic of Kazakhstan on the state youth policy: analysis, problems and improvement.....22

Zh.O. KULZHABAYEVA Analysis of interdisciplinarity and transdisciplinarity of educational programs in the group "Law" in the Republic of Kazakhstan.....31

L.T. ZHANUZAKOVA Legal framework for delegated legislation.....40

V.T. KONUSOVA Regulatory policy in the realm of artificial intelligence: exploring approaches to legal regulation.....48

L.B. BOGATYREVA, B.A. TAITORINA, G.T. BAYSALOVA Regulatory regulation of the healthcare system at the legislative levels in an emergency.....59

S.K. ZHETPISOV, G.A. ALIBAYEVA, O.B. DUBOVITSKAYA Protection of personal data in the era of digitalization: constitutional and legal aspect.....68

K.R. BALABIYEV, A.K. KURMANOVA Issues of implementation of the principles of electoral law in terms of modernization of Kazakhstan.....77

Civil and Civil Procedure Law

Y.M. ABAIDELDINOV, M.ZH. KULIKPAYEVA Development of legal regulation of venture entrepreneurship in the Republic of Kazakhstan.....87

A. AMANGELDY Interaction of intellectual property law with certain branches of public law.....97

K. KUANDYKOV, M.K. ZHUSUPBEKOVA Theoretical and legal aspects of compensation for damage to the environment..106

S.A. AKIMBEKOVA On contractual territorial jurisdiction in the civil procedure of the Republic of Kazakhstan: questions of theory and practice.....114

I.S. SAKTAGANOVA, Z.O. OSHAKBAYEVA, A.R. ENSEBAYEVA The main stages of formation and development of the social insurance administration of the Polish Republic.....123

Criminal law and Criminal procedure

E.V. MITSKAYA, B.E. IMASHEV, A.A. AMANTAYEV On improving the legislative regulation of falsification of evidence and intelligence, counter-intelligence material.....132

K.E. ISMAGULOV Witness eligible for protection and his participation in the examination for discovery.....142

Y.E. KAZHENOV, A.S. KAZHENOVA, R.A. BARSUKOVA A new concept of building sanctions of the norms of criminal legislation, in the conditions of digital technologies.....	151
E.B. ABLAEVA Specialized criminal courts Republic of Kazakhstan.....	159
International law and Comparative law	
Y.S. ZHAMBAYEV, N. SAULEN, A.N. SAGADIEV Formation and development of the Constitutional court in the Republic of Korea (South Korea).....	169
E.G. MİRZAYEVA (Baku c., Azerbaijan) Theoretical and practical legal approaches to the status of international non-governmental organizations.....	175
I.S. SAKTAGANOVA Current issues of labor protection in Japan.....	187
Legal monitoring	
E.N. KALIAKPEROVA, A.K. ABDRAKHMANOVA The return of the cassation petition without consideration and the revision of judicial acts that have entered into legal force (Republic of Kazakhstan and Germany).....	197
From the lawmaking practice in the official language	
B.A. SHOLAN Some questions about the use of terms and phrases.....	207
Young researchers' tribune	
A.P. TRETYAKOVA (Minsk, Belarus) Issues of determining the composition of participants of joint house ownership in the Republic of Belarus and participants of a condominium in the Republic of Kazakhstan.....	214
A.D. RAKHMETULIN The main subjects of the constitutionalization of criminal law and criminal procedure of the Republic of Kazakhstan.....	221
V.B. TABAKOVA Mass riots: security issues citizens and the state.....	230
R.S. ZHALTYRBAYEVA Features of the use of artificial intelligence in legal practice and its impact on the legal profession in Kazakhstan.....	239
The archive pages of the «Bulletin»	
A.A. ZHANATUGANOVA Returning to the scientific publication of senior researcher D.M. Shyngysbaeva «On the uniformity of legal terms».....	250
Information about the scientific activities of ILLI RK	255

ҚАЗАҚСТАНДЫ ЖАҢҒЫРТУ БАҒЫТЫНДА САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫ ҚАҒИДАЛАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қайрат Рахымұлы Балабиев

Орталық Азия инновациялық университетінің «Құқық» кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы; Шымкент қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: balabi.kairat@mail.ru

Айгуль Куанышевна Курманова¹

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің доценті, з.ғ.к.; Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада сайлау құқығы қағидаттарын іске асырудың және осы саладағы қазақстандық заңнаманы жаңғыртудың кейбір мәселелері қарастырылады. Сайлау туралы заңнаманың мазмұны мен орындалу мәселелеріне талдау жасау, сондай-ақ сайлау процесінің іргелі бастауларын зерттеу негізінде оны жетілдірудің тиімді жолдарын анықтау ғылыми жұмысты жазудың мақсаты болып табылады. Тақырыптың өзектілігі қоғам мен мемлекет үшін сайлау құқығын демократияны дамытудың қажет факторы ретінде тану әлеуметтік және саяси құндылық тұрғысынан негізделген. Жүйелік және статистикалық әдістерді іске асыру жұмыстың мақсатына жету үшін өзекті болып табылады, дәлелдерді практикалық мәліметтермен нығайтады. Мақалада сайлау құқығы қағидаттарының мазмұны және олардың ерекшеліктерін ескере отырып, іске асыру мәселелері қарастырылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген сайлау құқығы қағидаттарының халықаралық стандарттарға және мемлекет міндеттемелеріне сәйкестігі даусыз болып табылады. Мақала сайлау кампаниялары процесінде аталған қағидаттарды түсіндіру және сақтау мәселелерін көтереді. Елімізде сайлауды ұйымдастыру және өткізу мәселелері саласындағы заңнаманы жетілдіру қажеттілігі туралы қорытындылар беріліп, кандидаттарды ұсыну және тіркеу, байқаушыларды аккредиттеу кезеңіне қатысты мәселелерге талдау жасалады. Бұқаралық ақпарат құралдарының кандидаттар үшін қолжетімділік мәселесі, дәлірек айтсақ, ақылы сөз сөйлеу көлемі бойынша шектеулердің болмауы кандидаттардың айқын теңсіздігіне әкелетіні жария етіледі. Саяси партиялардың сайлау процесіне қатысуына байланысты сайлаушылардың дауыстарын және мандаттарды тарату динамикасы мемлекеттің заң шығарушы органында көппартиялықтың болуын және сақталуын білдіреді. Бір саяси партияның монополиясын азайту үшін әрбір саяси партиялар үшін мандаттар санын ұлғайту заңнамалық қызметті жетілдіруді қажет етеді. Мақалада әр түрлі тарихи кезеңдерге, оның ішінде соңғы жылдары болған сайлауларға талдау жасалады.

Түйінді сөздер: қағидаттар, сайлау құқығы, сайлау процесі, ұлттық заңнама, депутаттар, кандидаттар.

ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПОВ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА В ЧАСТИ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Балабиев Кайрат Рахимович

Профессор кафедры «Право» Центрально-Азиатского инновационного университета, доктор юридических наук; г. Шымкент, Республика Казахстан; e-mail: balabi.kairat@mail.ru

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Курманова Айгуль Куанышевна

Доцент Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, к.ю.н.;
г. Актобе, Республика Казахстан; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает некоторые вопросы реализации принципов избирательного права и модернизации казахстанского законодательства в данной области. Анализ проблем содержания и исполнения законодательства о выборах, а также определение эффективных путей его совершенствования на основании исследования основополагающих начал избирательного процесса является целью написания работы. Актуальность темы обоснована социальной и политической ценностью избирательного права для общества и страны в свете признания его необходимым фактором развития демократии в государстве. Реализация системного и статистического методов является актуальной для достижения цели работы, подкрепляя рассуждения практическими данными. В статье рассматривается содержание принципов избирательного права и вопросы по практической реализации с учетом их особенностей. Соответствие принципов избирательного права, закрепленных в Конституции Республики Казахстан, международным стандартам и обязательствам государства является бесспорным. Статья поднимает проблему их толкования и соблюдения в процессе выборных кампаний. Рассматриваются рекомендации относительно улучшения выборного процесса в государстве. В частности, особое внимание уделено этапам оформления и осуществления кандидатами предвыборной деятельности, а вопросу аккредитации наблюдателей. Кроме того, в статье говорится, что к возможному неравенству среди лиц – кандидатов могут привести к трудностям в отношении применения возможностей средств массовой информации, а именно, неограниченный количество платных выступлений. В отношении деятельности политических партий в изучаемом процессе динамика распределения голосов избирателей и мандатов показывает наличие и сохранение многопартийности в законодательном органе государства. Необходимость вызывает совершенствование законодательной деятельности по увеличению количества мандатов за каждой политической партией для уменьшения монополии одной политической партии над остальными. В работе проводится анализ проведения выборов за различные исторические периоды, в том числе последние.

Ключевые слова: принципы, избирательное право, избирательный процесс, национальное законодательство, депутаты, кандидаты.

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF ELECTORAL LAW IN TERMS OF MODERNIZATION OF KAZAKHSTAN

Balabiyev Kairat Rahimovich

Professor of the Department of law Central Asian Innovation University, Doctor of Law;
Shymkent c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: balabi.kairat@mail.ru

Kurmanova Aigul Kuanyshevna

Associate professor of the Aktobe Regional University after K. Zhubanov, c.l.d.; Aktobe c., the Republic of Kazakhstan; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Abstract. The article examines some issues of the implementation of the principles of electoral law and modernization of the Kazakh legislation in this area. The purpose of this work is to analyze the problems of the content and implementation of election legislation, as well as to determine effective ways to improve it based on the study of the fundamental principles of the electoral process. The relevance of the topic is justified by the social and political value of the right to vote for society and the country in the light of its recognition as a necessary factor in the development of democracy in the state. The implementation of systematic and statistical methods is relevant to achieve the goal of the work, supporting the reasoning with practical data. The article examines the content of the principles of electoral law and issues of practical implementation, taking into account their features. The compliance of the principles of electoral law enshrined in the Constitution of the Republic of Kazakhstan with international standards and obligations of the state is indisputable. The article raises the problem of their interpretation and

observance in the process of election campaigns. Recommendations on improving the electoral process in the state are being considered. In particular, special attention is paid to the stages of registration and implementation of election activities by candidates, as well as the issue of accreditation of observers. In addition, the article says that the possible inequality among the candidates may lead to difficulties in applying the capabilities of the media, namely, an unlimited number of paid speeches. With regard to the activities of political parties in the process under study, the dynamics of the distribution of votes and mandates shows the presence and preservation of multiparty system in the legislative body of the state. It is necessary to improve legislative activities to increase the number of mandates for each political party in order to reduce the monopoly of one political party over the others. The paper analyzes the conduct of elections for various historical periods, including recent ones.

Keywords: principles, electoral law, electoral process, national legislation, deputies, candidates.

DOI: 10.52026/27885291_2023_74_3_77

Кіріспе

Халықты мемлекеттегі мемлекеттік биліктің жалғыз көзі ретінде белгілейтін халықтық егемендік қағидаты оны референдум арқылы немесе өкілдер арқылы, яғни мемлекеттік органдарға билікті беру арқылы жүзеге асыруды анықтайды [1, 1 б.]. Бұл қазіргі демократиялық қайта құрудың негіздерінің бірі ретінде халықтың толыққандылық принципін сипаттайды. Халық мемлекеттік істерді сайлауда дауыс беру, жеке өзі немесе саяси партиялардың құрамында мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлануы арқылы басқара алады [2]. Сайлау құқығы мемлекеттік ауқымдағы маңызды саяси және қоғамдық мәселелерді қарауға қатысуға мүмкіндік береді².

Осыған сүйене отырып, мақаланың мақсаты біздің мемлекетіміздің алдыңғы даму кезеңдерінде оларды жүзеге асыру тәжірибесі негізінде сайлау құқығы қағидаттары қолдану ерекшеліктерін қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Жүйелік және статистикалық әдістерді жалпы ғылыми әдістер ретінде қолдану сайлау құқығы қағидаттары институтын жиынтықта, бір-бірімен өзара әрекеттесуде қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, екіншісі зерттеу объектісінің құрамдас бөліктерін сандық сипаттау үшін қажет. Жұмысты жазудың арнайы-құқықтық әдісі зерттелетін жұмыс объектілерінің кейбір аспектілерін қарастыру үшін, сондай-ақ жұмыстың теориялық компонентінің практикалық құрамдас бөлігімен байланысын бөліп көрсету үшін қажет. Бұл қолданылатын

құқықтық ұғымдар мен ережелердің мазмұнын зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысын жүзеге асыру кезеңдерін былайша сипаттауға болады:

- 1) жоғарыда аталған тақырып бойынша зерттеушілердің ғылыми жұмыстарын қарау;
- 2) ғылыми дереккөздерді зерттеу бойынша қызметтің реттілігін анықтау;
- 3) мәселеге талдау жүргізу негізінде тақырып бойынша зерттеуді іске асыру;
- 4) зерттелетін тақырып бойынша нәтижелер мен қорытындыларды анықтау.

Талқылау

Зерттеу объектісін іс жүргізу – құқықтық және материалдық-құқықтық қамтамасыз етудің болуы олардың бүкіл сайлау жүйесіне сәйкес келу қажеттілігін анықтайды. Сонымен қатар, сайлау процесіне осындай дәл, алдын-ала анықталған қатынас барлық қағидаларға ие емес. Олардың кейбіреулерінің әрекеті қарастырылып отырған құқықтық қатынастардың тиісті субъектілеріне қатысты белгіленеді. Белгілі бір қағидалар сайлау процесінің кейбір кезеңдерінде жүзеге асырылады. Атап айтқанда, бұл процестің жиілігі қағидатына қатысты. Сондықтан, Д. М. Худoley бойынша, сайлау құқығының басқа қағидаттарының ережелерін қамтитын іргелі, күрделі қағидаттарды анықтауға болады [3, 446 б.].

Сайлау құқығының қағидаттарын М.А. Сәрсембаев жеке (субъективті), ұйымдастырушылық, кепілдік және профилактикалық болып бөледі. Теңдік, сайлау бостандығы, белсенді және пассивті сайлау құқығы, дауыс беру құпиясы, әмбебаптық, еріктілік қағидаттары жеке болып табылады. Екінші

² Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүзінген күні 15.03.23 жс.)

топқа сайлаудың кезеңділігі, баламалылығы, тікелей сайлау құқығы қағидаттары кіреді. Үшіншісіне сайлау туралы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілік, қарастырылып отырған құқықтық қатынастарға қатысушылардың заңсыз әрекеттеріне шағымдану қағидаттары енгізілген [4,186.]. Жоғарыда аталған барлық қағидаттар мемлекет басшысын, елдің заң шығарушы органының депутаттарын, жергілікті өкілді органдар мен облыстар мен республикалық және облыстық маңызы бар қалалардан тыс елді мекендер басшыларын сайлауды өткізу кезінде қолданылады. «Сайлау туралы» Конституциялық заң Қазақстанда сайлау қызметін жүзеге асыру рәсімін нақтылай отырып, осы институттардың конституциялық сипатын айқындайды³.

Тікелей сайлау құқығы қағидатын іске асыру Президентті, Парламенттің төменгі палатасының және барлық деңгейдегі жергілікті өкілді органның депутаттарын сайлау өткізу кезінде жүзеге асырылады. Қарастырылып отырған қағидаттың мәні - мемлекет азаматтары заңнамада белгіленген мерзімде таңдаушыларсыз тікелей таңдайды. Конституцияда айқындалған осы қағидаттың мазмұны қазіргі уақытқа дейін өзгеріссіз қалды, осыған байланысты оны қолдану елдің барлық жүргізілген сайлау процестерінде сақталды [5, 12 б.].

Парламенттің жоғарғы Палатасының депутаттары мен облыстар мен республикалық және облыстық маңызы бар қалалардан тыс елді мекендердің басшыларын сайлау кезінде сайлау процесіне қатысты, жанама сайлау іске асырылады. Бұл ретте жоғарыда аталған сайлау құқығының барлық қағидаттары тікелей және жанама сайлау кезінде де сақталады [6]. 2022 жылғы конституциялық реформаларға сәйкес Парламент Мәжілісіне жанама сайлау мүмкіндігі Қазақстан халқы Ассамблеясынан тоғыз депутатқа президенттік квотаның күшін жоюды енгізу және бес депутатқа осы квотаны Парламент Сенатына енгізу арқылы жойылды. Соңғысында Мемлекет басшысы тек он депутатты тағайындайды, олардың жартысы – Қазақстан халқы Ассамблеясынан [7].

Тең сайлау құқығы қағидаты сайлау процесіндегі қатысушыларды белгілейді, осылайша сайлану және сайлау құқығы елдің

барлық әрекет қабілетті азаматтарына қатысты анықталады. Бұл ретте ұлтына, жасына, жынысына, тіліне немесе өзге де белгілеріне қатысты кемсітушілік шектеулерге жол берілмейді. Сондықтан қазіргі уақытта жоғары заң шығарушы органға және мәслихатқа сайлану құқығына үміткер адамдардың қатысу динамикасы олардың, оның ішінде өзін-өзі ұсынушыларға қатысты ұлғаюын көрсетеді. Атап айтқанда, 2023 жылы ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттығына сайлануға кандидаттардың барлығы 609 болды. Өзін-өзі ұсынғандардың саны 525 кандидаты құрады. Депутаттың 1 орнына 20 кандидат үміткер болып шықты. Мұнда саяси партиялар санының артқанын атап өтуге болады: 7 партия тіркеуден өтті. Сонымен қатар, ауылдар, кенттер және ауылдық округтер әкімдерінің сайлауы 2022 жылғы 25 шілдеде өтті. Дауыс беру 14 облыста өтті, барлығы 1847 сайлау учаскесі жұмыс істеді. Нәтижесінде, алдын ала мәліметтер бойынша, ауыл деңгейіндегі 730 әкім сайланды. Сайлау комиссияларының хабарлауынша, сайлау жарысына 2297 үміткер қатысқан, олардың көпшілігі өзін-өзі ұсынған [8].

2016 жылғы сайлау алты саяси партияның Мәжілістегі орындарға үміткер екенін көрсетті, орындардың саны 107 болды. Барлығы 234 кандидат, бұл ретте тікелей дауыс беру арқылы сайлау 98 орынға қатысты, ал қалғандары – Қазақстан халқы Ассамблеясының сайлауымен өткізілді. Сондықтан үміткерлердің Парламенттегі орындарға қатынасы 2/1 құрады. Саяси партияларға қатысты олардың үшеуі ғана («Нұр Отан», «Ақ жол» және Қазақстан Компартиясы) Мәжілісте өкілдер болу мүмкіндігіне ие болды. Бұл ретте аталған партиялардан депутаттардың арақатынасы 84/7/7 құрады. 2007 жылдан бастап сайлау қызметінің нәтижелері мемлекеттегі саяси құқықтық қатынастардың дамуын анықтайды.

Сайлаушы тарапынан тең сайлау құқығы қағидатын сақтамау оны бір сайлауда бірнеше рет қолданған кезде, яғни бір азамат бірнеше рет дауыс берген кезде байқалады. Осы бұзушылық үшін әкімшілік заңнамада жауапкершілік көзделген, оның көлемі 108-бапта айқындалған⁴. Қарастырылып отырған қағидаты Қазақстанның кәмілетке толған әрекетке қабілетті азаматтарының

³ Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі № 2464 Конституциялық Заңы. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (Жүгінген күні 15.03.23 ж.)

⁴ 108 бабы. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> (Жүгінген күні 19.03.23 ж.)

сайлау процесіне қатысу мүмкіндігін айқындайды⁵. Шектеу шығарылған сот үкімі бойынша түзеу мекемелеріндегі адамдарға ғана қатысты болады. Сайлау туралы Конституциялық Заңда, атап айтқанда 4-бапта белгіленген бұл қағида сайлауға қатысуға құқығы бар адамдарды тиісті тізілімге енгізуге қатысты 25-бапта іске асырылады. Бұл ретте келесі бапта азаматтардың оған жеке ақпаратты енгізбеуге немесе дұрыс енгізбеуге шағымдану құқығы айқындалады. Сондықтан азаматтардың осы ақпаратты қарау құқығы оны бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікпен қамтамасыз етілген. Әкімшілік кодекс 106 бап бойынша айыппұл санкцияларын белгілейді.

Сайлау құқығы мен процесінің негізгі қағидаларының бірі - құпияны сақтау қағидасы. Ол мемлекет басшысының, жоғарғы заң шығарушы органның және жергілікті деңгейдегі жоғарыда аталған барлық сайлау процестерінде тікелей және жанама дауыс беру кезінде қолданылады. Бұл қағида ТМД – ға қатысушы мемлекеттердегі демократиялық сайлау, сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенцияның 1-бабында белгіленген⁶. Бұл халықаралық құжат сайлау құқығының негіз қалаушы қағидаттарын, оның ішінде жасырын дауыс беру болған кезде сайлау өткізудің шынайылығын, бостандығын және әділдігін қамтиды.

Еркін сайлау қағидатының мазмұны ұйымдастырушылар сайлаушылардың шынайы ерік-жігерін қамтамасыз етуі керек екенін анықтайды. Сайлау комиссиясының қызметі әрбір сайлаушыға қатысты қаралып отырған қағидаттар сақталатын жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған. Кемсітушілік әрекеттердің болмауы, белсенді сайлау құқығы бар адамдардың тізімінде өзін анықтау және оны іске асыру үшін дауыс беру рәсіміне еркін қол жеткізу мүмкіндігінің болуы. Сайлаушы, таңдаушы бұл үшін жеке, арнайы бөлмеде бола отырып, өз таңдауын дербес анықтайды, осылайша маңызды мемлекеттік істерді шешуге, қоғам мен мемлекетті басқаруға тікелей қатысады. Еркін сайлау қағидаты сайлау туралы Заңның 48-бабымен бекітілді⁷, оған сәйкес құқық қорғау органдары сайлау комиссия-

сының талабы бойынша «дауыс беру кезінде сайлау бостандығын» қамтамасыз етуге жәрдемдесуге міндетті.

Нәтижелер

Сайлау балама болуы керек. Бұл сайлаушыларға әртүрлі саяси көзқарастары бар және мемлекеттегі әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайларды қарастыратын саяси партиялардың алуан түрлілігі болған кезде мемлекеттің саяси өміріне қатысуға мүмкіндік береді [9]. Бұл ретте бюллетеньге азаматтардың белсенді сайлау құқығы ұсынылған сайлаушылар арасында таңдау не ешкімді таңдамау мүмкіндігімен қамтамасыз етілетін «барлығына қарсы дауыс беремін» бағанын енгізудің орындылығы.

«Барлығына қарсы дауыс берудің» сөзсіз артықшылығы – бұл ұсынылған партиялар тізімімен келіспейтін наразылық білдірген сайлаушыларға мотивация мен баламалылықтың болмауына байланысты дауыс беру процестерін дәстүрлі түрде елемеге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, теріс жағы - бұл келіспеушілік мүмкіндігінің пайда болуы, елдегі демократия институты ретінде тікелей анықталатын сайланған мемлекеттік органдардың құқықтық маңызын нашарлатуы мүмкін.

Жоғарыда қарастырылған сайлау құқығының қағидаттары сайлаушыларға да, сайланған азаматтарға да қатысты. Бұл ретте олардың сақталуы бір-бірімен өзара байланыста айқындалады, атап айтқанда белсенді сайлау құқығы қағидаты бар сайлаушылардың, таңдаушылардың дауыс беру құпиясы; тікелей жалпыға бірдей құқық және т. б. қағидаттарымен бірлесіп іске асырылады.

Сайланғандардың құқығын, яғни пассивті сайлау құқығын жүзеге асыру, тең құқықтар мен бостандықтар, әділ бәсекелестік, транспаренттілік принциптерімен өзара әрекеттесу қиындай түседі [10, 114 б.]. Талданатын қағиданы іске асырудың қиындығы сол немесе басқа сайланбалы мемлекеттік лауазымға сайланғысы келетіндер арасында қатаң бәсекелестік бар. Іс жүзінде бұл барлық саяси партиялар бірдей дәрежеде сөз бостандығын пайдалануы, БАҚ-қа тең қол жеткізуі, митингілер мен жиналыстар өткізуде тең мүмкіндіктер алуы, қарсы-

⁵ 3, 14 баптары, 33 бабының 3 тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_\(Жүгінген күні 15.03.23 ж.\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_(Жүгінген күні 15.03.23 ж.))

⁶ Сайлау құқығы саласындағы халықаралық құжаттар жинағы. Сборник международных документов в области избирательного права. - Астана: ТОО «Жарқын Ко», 2007. - 71 б.

⁷ Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі № 2464 Конституциялық Заңы. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы // [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_\(Жүгінген күні 15.03.23 ж.\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464_(Жүгінген күні 15.03.23 ж.))

ластарын сындарлы сынға алу құқығына ие болуы керек дегенді білдіреді.

Қарастырылып отырған қағиданы іске асыру бөлігінде Парламенттің төменгі палатасына кезектен тыс сайлауды ұйымдастыру мерзімі екі айды құрайтынын көрсету қажет. Бұл үгіт - насихат жұмыстарын жүргізуге бір ай қалғанын білдіреді. Бұл саяси партиялар үшін тиімді сайлау қызметін жүзеге асырудың өте қысқа мерзім. Бұл жағдайда теңдік қағидатының құрамдас бөлігі болып табылатын саяси партиялардың «мүмкіндіктер теңдігі қағидатын» бұзу байқалады.

Өткен сайлаудың тәжірибесі көрсеткендей, «бәсекелестік» көбінесе дұрыс емес технологияларға қатысты, партия кандидаттары өздерінің жеке құқықтары мен бостандықтарына әсер ететін жағымсыз материалдарды белсенді түрде таратып, қарсыластарын сынға алады. Бәсекелес партиялар тарапынан мұндай заңсыз әрекеттердің алдын алу үшін сайлау заңнамасына өзге кандидаттарға қатысты сыни пікірлер мен іс-әрекеттерге тыйым салу бөлігінде толықтырулар енгізу қажеттігін туғызады. Бұл ретте осы норманы сақтамағаны үшін жауапкершілік кандидатты тіркеу туралы шешімді кері қайтарып алуға қызмет етуі мүмкін.

Мұндай шешім кандидатқа өзінің күш-жігері мен ресурстарын сайлау процесінің өзіне, атап айтқанда сайлау алдындағы бағдарламаның мазмұнына және сайлаушыларды тартуға бағыттауға мүмкіндік береді. Сайлау компаниясы процесінде кандидаттар басқа кандидаттарға қатысты сын айта алмайтын заңнамалық тәжірибе Жапонияда орын алады. Сайлау процесінің заңдылығына қатысты мәселелер әкімшілік тетіктерді қолдану, сайлау комиссиясының қызметіне кедергі жасау, кандидаттар арасындағы адал бәсекелестіктің тапшылығы арқылы күрделене түседі [11, 73 б.].

Қолданыстағы заңнамада мемлекеттік және жеке БАҚ-та ақылы сөз сөйлеу көлеміне ешқандай шектеулер қарастырылмаған, нәтижесінде экрандар мен баспасөзде «үлкен ақша» үстемдігі және кандидаттардың айқын теңсіздігі пайда болады. Осы және басқа да осыған ұқсас мәселелерді шешуге «Саяси жарнама туралы» заңды әзірлеу және қабылдау көмектесе алады.

Конституцияға енгізілген өзгерістер туралы референдумнан кейін қабылданған дауыс беру ережелеріне енгізілген жаңалықтарға қатысты негізгі өзгерістер сайлау жүйесіне қатысты. Егер бұрын ол пропор-

ционалды болса, қазір аралас – пропорционалды және мажоритарлық [12, 72 б.]. Олардың арасындағы айырмашылықтар жоғары органдарға кандидаттарды сайлау үшін дауыс беру тәсіліне байланысты: партиялардың саны және олардың рөлі; парламенттік көпшілікті қалыптастыру тәсілі. Мажоритарлық жүйе ешбір партиямен байланысы жоқ адамдарға Парламент пен мәслихаттарға кіруге мүмкіндік береді. Пропорционалды жүйенің қадір-қасиеті - сайлаушылар арасында олардың нақты танымалдылығына сәйкес сайланған органдарда партиялардың өкілдігі. Бұл қоғамның барлық топтарының мүдделерін толық білдіруге, азаматтардың сайлауға және жалпы саясатқа қатысуын жандандыруға мүмкіндік береді. Ең көп дауыс жинаған кандидат жеңіске жететін мажоритарлық сайлау жүйесі бипартизмнің немесе «блоктық» партиялық жүйенің қалыптасуына ықпал етеді, ал пропорционалды, онда сайлаушылардың тек 2-5% қолдауы бар партиялар Парламентке өз кандидаттарын өткізе алады, саяси күштердің бөлінуі мен бөлінуін, көптеген ұсақ партиялардың сақталуын қамтамасыз етеді.

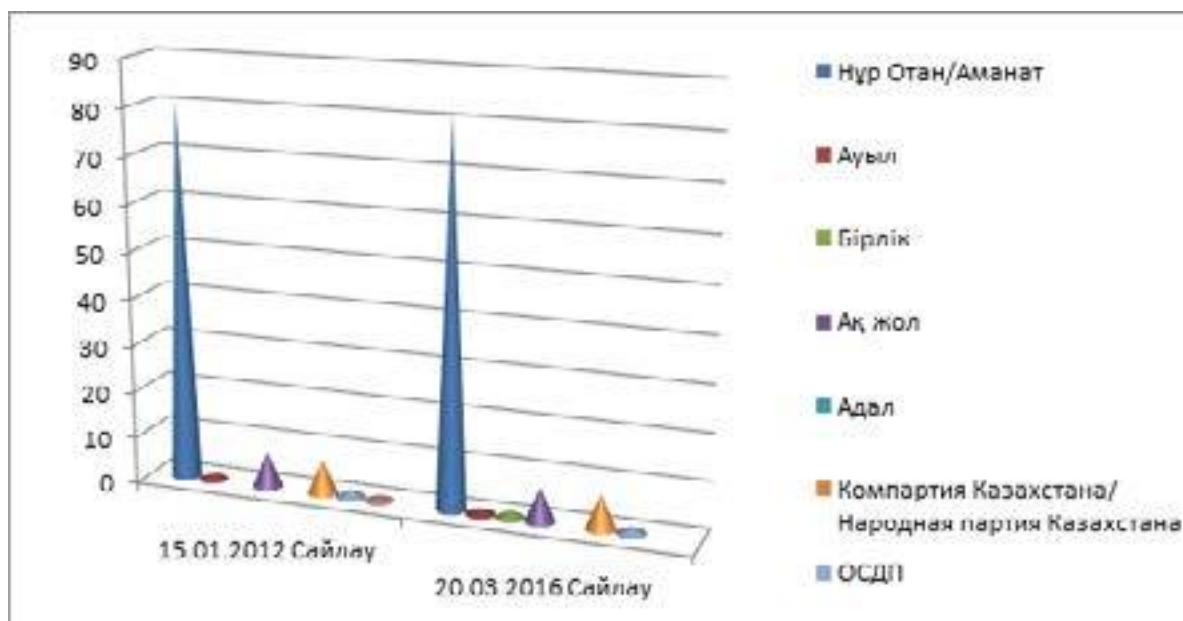
Мажоритарлық жүйе айқын көрінеді. Ауыл әкімдерін әкімдер мен Президент өз еркімен қызметінен босатуы мүмкін. Ауыл әкімдері сайланғанына қарамастан, биліктің атқарушы вертикалына қатаң енгізілген және оларды жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің бөлігі ретінде қарастыруға болмайды. Мажоритарлық жүйе сайлаушылардың қалауы бойынша депутатты кері қайтарып алуға мүмкіндік береді.

Жаңа үлгіде ауылдық округ әкімдеріне кандидаттар ұсынылатын болады, сондай-ақ өзін-өзі ұсыну көзделеді. Ал 2024 жылға қарай жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту Тұжырымдамасына сәйкес аудан әкімдерін сайлауға көшу ұсынылады.

Аралас жүйе мажоритарлық және пропорционалды жүйелерді біріктіруді қамтиды. Мысалы, Парламенттің бір бөлігі мажоритарлық жүйе бойынша, ал екіншісі пропорционалды түрде сайланады; бұл ретте сайлаушы екі бюллетень алады және партиялық тізімге бір дауыс береді, ал екіншісі мажоритарлық негізде сайланған нақты кандидат үшін дауыс береді.

Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің депутаттығына соңғы сайлауды өткізу келесі жағдайды анықтады:

- сайлау процесі кезінде Қарағанды және Алматы облыстарында ресми тіркелген бюллетеньдер жіберу фактілері. Бұл ретте

төраға, хатшы, комиссия мүшесі және байқаушы әкімшілік жауапкершілікке тартылды.

- бірнеше рет бір сайлаушыға дауыс берген жағдайлар. Онда комиссиялардың 7 мүшесі де жауапқа тартылды.

- комиссиялардың 18 мүшесі жұмыстан шеттетілген басқа адамдарға дауыс беру мүмкіндігін беру мақсатында сайлау бюллетеньдерін беру фактілері.

- бюллетеньдерін қалдырған сайлаушылар саны мен ресми түрде алдын-ала жарияланғандар арасындағы сәйкессіздік фактілері.

- депутаттар мен бақылаушылар үшін заңды және әкімшілік кедергілердің болу фактілері.

Соңғы жағдайда Мәжіліске өткен сайлауда сайлау қорының жалпы мөлшері 15 мың ЕТЖ-дан аспауы тиіс, бұл 1,05 млн теңгені құрайды. Мәслихаттарға сайлауда жарна мөлшері әр кандидат үшін 5 ЕТЖ (350 мың теңге) құрады. Бұл саяси партиялардың қолдауы жоқ көптеген кандидаттар үшін айтарлықтай кедергі болды. Сондай-ақ Парламенттегі орындар үшін жарысқа қатысқысы келген 50-ден астам үміткер тіркеуден шығарылды және олардың жартысына жуығы өз құқығын қалпына келтіргеніне қарамастан, бұл олардың қатысуына қатысты белгісіздік тудырды. Сонымен қатар, жергілікті бақылаушыларды міндетті аккредиттеуді енгізу – бұл прогрессивті қадам, бірақ бұл процесс уақытты қажет етеді, сондықтан сайлау күні кейбір бақылаушыларға олардың маңызды міндеттерін орындауға рұқсат етілмеді.

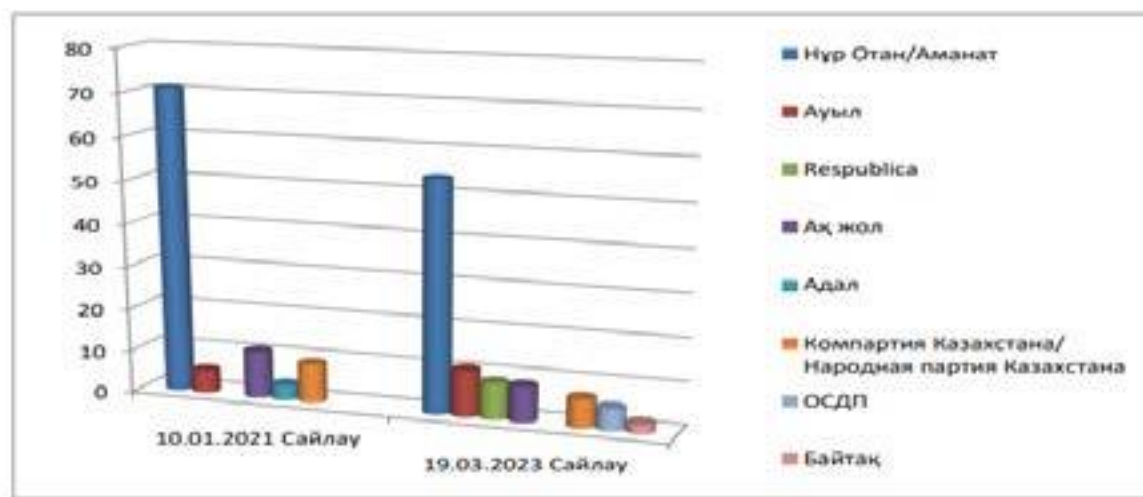
Еліміздің саяси жүйесінің даму динамикасын сайлаушылардың дауыстары мен Мәжілістегі мандаттарды партиялар арасында бөлу нәтижелері негізінде келесі диаграммалардағы әртүрлі жылдардағы сайлау қорытындылары бойынша көруге болады⁸:

2012 жылғы 15 қаңтарда өткен депутаттар сайлауы 7% кедергіні еңсере отырып, мәжіліске тек үш партия өтті: «Нұр Отан» партиясы – 80,99% сайлаушылар дауысы, «Ақ Жол» – 7,47% және Қазақстан Компартиясы – 7,19% сайлаушылар дауысы. Республика бойынша орташа бәсекелестік бір депутаттық мандатқа үштен астам кандидатты құрады. Сондай-ақ, Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясының (ЖСДП) сайлауына – 1,68% дауыс, «Ауыл» - 1,19% және жаңа «Әділет» партиясы - 0,7% қатысты, олардың бағдарламасы төрт басымдыққа және әділеттілікке 17 қадамға негізделген.

Айта кету керек, Қазақстанда саяси партиялар үшін тіркеу шегі екі есе төмендеді (2009 жылы 50 мыңнан 40 мыңға дейін және 2020 жылы 40 мыңнан 20 мыңға дейін). Дегенмен, 2002 жылдан 2016 жылға дейін тіркелген партиялардың саны 15-тен 6-ға дейін азайды.

2016 жылдың 20 наурызында өткен сайлау 2012 жылғы сайлаудан айтарлықтай ерекшеленбеді. Нәтижесінде «Нұр Отан» партиясынан 84 депутат, «Ақ жол» партиясынан 7 депутат, Қазақстан Компартиясынан 7 депутат өтті. Орташа бәсекелестік - бір орынға екіден сәл астам үміткер.

⁸ Полный список депутатов мажлиса Парламента Казахстана от партий по итогам Выборов-2023 // <https://bizmedia.kz/2023/03/28/polnyj-spisok-deputatov-mazhilisa-parlamenta-kazahstana-ot-partij-po-itogam-vyborov-2023/> (Жүгінген күні 27.03.23 ж.)

2021 жылғы 15 қаңтарда ел Президенті саяси партиялар үшін Парламент Мәжілісіне өту шегін 7% – дан 5%-ға дейін төмендетуді қамтитын және «барлығына қарсы» деген жаңа бағанды енгізуді көздейтін саяси реформалардың жаңалықтарын жариялады. Мамыр айында Қазақстанның сайлау заңнамасына тиісті түзетулер енгізілді. Алдыңғылардан айырмашылығы: бұл сайлау 16 жылда алғаш рет мерзімінен бұрын емес, кезекті сайлау болды. Өз кандидаттарын бес партия ұсынды. «Нұр Отан» партиясы тек 8 орын беріп, Парламентте 76 орынға ие болып, көшбасшылық позициясын сақтап қалды. «Ақ Жол» партиясы 58 кандидат, ал ҚКП 125 адам ұсынды. Қалған партиялар 7% кедергіні еңсере алмады («Адал» - 16 кандидат, «Ауыл» – 19 кандидат). ЖСДП жалпы ұлттық бойкот жариялап, сайлауға қатысудан бас тартты.

Биылғы сайлауда еліміздегі барлық жеті партия («Аманат», «Ақ жол», Қазақстан Халық партиясы, ЖСДП, «Ауыл», қазақстандық жасыл партия «Байтақ», «Республика») өз кандидаттарын ұсынды. «Аманат» партиясы 53,9% - 40 мандат, «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы - 10,9% - сегіз мандат; «Respublica» партиясы - 8,59% - алты мандат; «Ақ жол» демократиялық партиясы - 8,41% - алты мандат; Қазақстан халық партиясы - 6,80% - бес мандат; Жалпыұлттық социал-демократиялық партия - 5,20% - төрт мандат. Қазақстандық «Байтақ» жасылдар партиясы шекті белгіден өтпей, 2,30% жинады. Сайлаушылардың 3,9%-ы барлығына қарсы дауыс берді. Мәжіліске алты партия өтті. Парламенттің төменгі палатасының жаңа шақырылымында барлығы 98 депутат жұмыс істейтін болды.

Демократиялық сайлау мерзімді болуы

керек. Осыған байланысты Конституцияда белгіленген сайлау мерзімін сақтау қажет. Бұл ретте мерзімінен бұрын сайлау өткізу заңнамалық процесті іске асыру кезінде туындайтын биліктің тиісті тармақтары арасында еңсерілмейтін келіспеушіліктердің болуына, республикалық бюджеттің ережелерін қарау, сенімсіздік вотумын шығару, мемлекеттегі саяси дағдарысты айқындайтын аспектілер және т. б. негізделуге тиіс.

Мұндай көзқарас заңдылық пен конституциялық нормаларға сәйкестікті қамтамасыз ету ел Конституциясында белгіленген мерзімдерді қамтамасыз етуге негізделетінін айқындайды. Мерзімдерді қысқарту немесе өзгерту белгілі бір жағдайда саяси дағдарысты шешу әдісі ретінде әрекет етуі мүмкін. Сонымен бірге, мұндай әдісті қолдану құқықтық мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келуі керек, әділ және саяси мен тарихи негізделген болуы керек.

Парламент Мәжілісіндегі сайлау процесі депутаттық корпус құрамын жаңартуды қамтамасыз етуге тиіс. Осыған байланысты депутат мәртебесін екі реттен артық иеленуге тыйым салу туралы ережені бекіту қажеттігі туындайды. Парламент құрамы жаңартылатын болады, бұл, әрине, мемлекет азаматтарының оған деген сенімін арттырады және оның қызметінің тиімділігі мен сапасын жақсартады.

Қорытынды

Сайлау қағидаты Конституцияда белгіленген негізгі қағидаттардың бірі, азаматтық қоғам мен оның құрылымдарын дамытудың қажетті шарты, саяси элиталардың зорлық-зомбылықсыз, ерікті жолмен өркениетті ауысуының және барлық деңгейдегі билік органдарының «өмір сүруінің»

құқықтық алғышарттарын жоюдың факторы болып табылады. Әлемдік тәжірибе сонымен қатар биліктің өзгермейтіндігі «биліктің ақылсыздығына», ауыр саяси дағдарыстар мен мемлекеттік төңкерістерге, мемлекеттің халықаралық имиджіне теріс әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді.

Сондықтан сайлау құқығының негізгі принциптерін іске асыру тәжірибесі келесі жетілдірулерді енгізу қажеттілігін анықтайды:

- «Саяси жарнама туралы» заңды әзірлеу және қабылдау;
- өз кандидатураларын дербес ұсынатын депутаттыққа кандидаттар үшін сайлау жарнасының мөлшерін азайту;
- қоғамдық бірлестіктер мен коммерциялық емес ұйымдардың бақылаушыларын аккредиттеу рәсімін жеделдету;
- Парламентті қалыптастыру кезінде міндетті ротацияны енгізу;

- сайлауды белгіленген мерзімнен тыс өткізу мүмкіндігін заңнамалық қысқарту.

Осылайша, саясаттың қоғам өміріндегі рөлін арттыру үшін, сайлау заңнамасын жетілдіру және мемлекеттік саясатты қалыптастыруда саяси партиялардың құқықтарына кепілдік беру қажет. Мемлекеттің заң шығарушы органы шеңберіндегі саяси плюрализм қабылданатын нормативтік құқықтық актілердің сапасын, парламенттік бақылауды жүзеге асырудың тиімділігін жақсартуға, құқықтық мемлекеттің даму негіздерін белгілеуге мүмкіндік береді.

Мақалада зерттелетін проблеманың аспектілерін шешу демократияның халықаралық стандарттары мен модельдеріне қол жеткізу, сайлау процесін жетілдіру, сондай-ақ Қазақстан халқын өздерінің азаматтық құқықтарын белсенді іске асыруға ынталандыру мүмкіндіктерін айқындайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Grishin N.V. *Constitutionalization of electoral system // Electoral Politics*. - 2020. - No. 1 (3). - P. 1 [Электрондық ресурс] // URL: <http://electoralpolitics.org/en/articles/konstitutsionalizatsiia-izbiratelnoi-sistemy/> (Жүгінген күні 19.03.23 ж.)
2. Ахметова К.С. *Проблемы реализации пассивного избирательного права гражданами на выборах депутатов представительных органов в Республике Казахстан [Электрондық ресурс]* // URL: <https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/123456789/1> (Жүгінген күні 15.03.23 ж.)
3. Худолей Д. М., Худолей К. М. *Реализация основных принципов избирательного права в избирательных системах // Вестник Пермского университета (Юридические науки)*. - 2020. - № 49. - С. 442 – 475 [Электрондық ресурс] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (Жүгінген күні 19.03.23 ж.)
4. Сарсембаев М.А. *Конституционные принципы избирательного права в Казахстане и их соответствие международным обязательствам страны // Право и государство*. – 2014. - № 3(64). – С. 18-23 [Электрондық ресурс] // URL: <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/334/3> (Жүгінген күні 15.03.23 ж.)
5. Конабаев О.К. *Избирательное право Республики Казахстан: науч.-практ. пос.* / О.К. Конабаев, К.К. Айтхожин, М.Б. Кудайбергенов. — Астана, 2009. - 194 с.
6. Ержанова Ф.А., Жамиева Р.М., Ильясова Г.А. *Некоторые вопросы совершенствования избирательного законодательства Республики Казахстан: анализ судебной практики // Вестник Карагандинского университета. Серия «Право»*. - № 1(97). – 2020. С.27-36.
7. Абдрасулов Е.Б., Аубакирова И.У., М.С. Башимов, Е.А. Онгарбаев. *Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 жылғы 5 маусымда республикалық референдумда қабылданған өзгерістер мен толықтыруларға Түсіндірме // Нұр-Сұлтан, 2022 – 412 б. [Электрондық ресурс]* // URL: <https://enu.kz/downloads/august-2022/Konstituchiya-kommentary-1.pdf>
8. Наримбетова Д. *Практика электоральной демократии: итоги первых прямых выборов акимов [Электрондық ресурс]* // URL: <https://www.nur.kz/nezavisimost/1924578-praktika-elektoralnoy-demokratii-itogi-pervyh-priamyh-vyborov-akimov/>
9. Frank Hunt *The electoral law and the electoral process: fundamentals, subjects, stages, system and principles [Электрондық ресурс]* // URL: <https://floodplanuk.org/izbiratelnoe-pravo-i-izbiratelnyiy-protsess-osnovyi-subyektyi-stadii-sistema-i-printsipyi-14921> (Жүгінген күні 20.03.23 ж.)
10. Старостина И.А. *Проблемы выбора моделей избирательных систем для формирования регионального уровня публичной власти // Право избирать и быть избранным в*

российских политических реалиях: основные конституционно-правовые проблемы. Учебно-методический комплекс / Рук. авт. кол. и отв. ред. проф. Авакьян С.А. – Москва, изд. Юстицинформ 2015. – 295с.

11. Кузнецова Т. О. Принципы избирательного права Японии/ Право и управление. XXI век. - № 3 (16). – 2010. - 70-75 с.

12. Выборы в мире: избирательные системы / И.Б. Борисов, А.Г Головин, А.В. Игнатов; под общ. ред. И.Б. Борисова. – Санкт-Петербург, изд. ИВЭСЭП, 2015. – 200 с.

REFERENCES

1. Grishin N.V. Constitutionalization of electoral system // Electoral Politics. - 2020. - No. 1 (3). - P. 1 [Jelektrondyk resurs] // URL: [http://electoralpolitics.org/en/articles/konstitutsionalizatsiia-izbiratelnoi-sistemy/\(Zhygingen kyni 19.03.23 zh.\)](http://electoralpolitics.org/en/articles/konstitutsionalizatsiia-izbiratelnoi-sistemy/(Zhygingen kyni 19.03.23 zh.))

2. Ahmetova K.S. Problemy realizacii passivnogo izbiratel'nogo prava grazhdanami na vyborah deputatov predstavitel'nyh organov v Respublike Kazakhstan [Jelektrondyk resurs] // URL: [https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/\(Zhygingen kyni 15.03.23 zh.\)](https://rep.keu.kz/bitstream/123456789/(Zhygingen kyni 15.03.23 zh.))

3. Hudolej D. M., Hudolej K. M. Realizacija osnovnyh principov izbiratel'nogo prava v izbiratel'nyh sistemah // Vestnik Permskogo universiteta (Juridicheskie nauki). - 2020. - № 49. - С. 442 – 475 [Jelektrondyk resurs] // URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/\(Zhygingen kyni 19.03.23 zh.\)](https://cyberleninka.ru/article/n/(Zhygingen kyni 19.03.23 zh.))

4. Sarsembaev M.A. Konstitucionnye principy izbiratel'nogo prava v Kazahstane i ih sootvetstvie mezhdunarodnym objazatel'stvam strany // Pravo i gosudarstvo. – 2014. - № 3(64). – С. 18-23 [Jelektrondyk resurs] // URL: [http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/334/3\(Zhygingen kyni 15.03.23 zh.\)](http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/334/3(Zhygingen kyni 15.03.23 zh.))

5. Kopabaev O.K. Izbiratel'noe pravo Respubliki Kazahstan: nauch.-prakt. pos. / O.K. Kopabaev, K.K. Ajthozhin, M.B. Kudajbergenov.- Astana, 2009. - 194 s.

6. Erzhanova F.A., Zhamieva R.M., Il'jasova G.A. Nekotorye voprosy sovershenstvovaniya izbiratel'nogo zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan: analiz sudebnoj praktiki/ Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Pravo».- № 1(97). – 2020. S. 27-36.

7. Abdrasulov E.B., Aubakirova I.U., M.S. Bashimov, E.A. Ongarbaev. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 жылғы 5 маусымда республикалық референдумда қабылданған өзгерістер мен толықтырларға Түсіндірме // Нұр-Сұлтан, 2022 – 412 б. [Jelektrondyk resurs] // URL: <https://enu.kz/downloads/august-2022/Konstituchiya-kommentary-1.pdf>

8. Narimbetova D. Praktika jelektoral'noj demokratii: itogi pervyh prjamyh vyborov akimov [Jelektrondyk resurs] // URL: <https://www.nur.kz/nezavisimost/1924578-praktika-elektoralnoy-demokratii-itogi-pervyh-priamyh-vyborov-akimov/>

9. Frank Hunt The electoral law and the electoral process: fundamentals, subjects, stages, system and principles [Jelektrondyk resurs] // URL: [https://floodplanuk.org/izbiratelnoe-pravo-i-izbiratelnyiy-protsess-osnovyi-subyektyi-stadii-sistema-i-printsipyi-14921\(Zhygingen kyni 20.03.23 zh.\)](https://floodplanuk.org/izbiratelnoe-pravo-i-izbiratelnyiy-protsess-osnovyi-subyektyi-stadii-sistema-i-printsipyi-14921(Zhygingen kyni 20.03.23 zh.))

10. Starostina I.A. Problemy vybora modelej izbiratel'nyh sistem dlja formirovaniya regional'nogo urovnja publichnoj vlasti // Pravo izbirat' i byt' izbrannym v rossijskih politicheskikh realijah: osnovnye konstitucionno-pravovye problemy. Uchebno-metodicheskij kompleks / Ruk. avt. kol. i otv. red. prof. Avak'jan S.A. – Moskva, izd. Justicinform 2015. – 295s.

11. Kuznecova T. O. Principy izbiratel'nogo prava Japonii/ Pravo i upravlenie. HHI vek. - № 3 (16). – 2010. - 70-75 s.

12. Vybory v mire: izbiratel'nye sistemy / I.B. Borisov, A.G Golovin, A.V. Ignatov; pod obshh. red. I.B. Borisova. -Sankt-Peterburg, izd. IVJeSJeP, 2015. – 200 s.